

Dr. Danica Pinterović:

Rimski grob od opeka

U mjesecu lipnju 1947. javljeno nam je, da su u dvorištu magazina paromlina »Crcatia« radnici naišli na rimski grob. Uprava muzeja je zatražila, da uprava paromlina prepusti muzejskoj komisiji daljnje iskopavanje groba i njegovo proučavanje. Tako je i učinjeno.

Kad je gornji dio groba bio ogoljen, snimljen je fotografski. On-
da je skinut krov groba, te je on pomno iznutra pretražen. Sva je zemlja
unutar groba bila vrlo vlažna, pa je i kostur već bio najvećim dijelom
strunuc. Po kazivanju radnika djeca su već dan prije sebi načinila otvor
u grobu i kroz taj otvor domogla su se lubanje, ali im se lubanja u ruci

raspala. Osim nešto saču-
vanih dijelova kostura, žbu-
ke, koja je vezala opeke,
grimizno obojene žbuke s
unutrašnje strane groba,
nekoliko čavala, te nešto
sitnih fragmenata kerami-
ke i stakla, nikakvih dru-
gih nalaza nije bilo. Zemlja
nasuta na grob bila je ne-
čista, puna ciglenih olup-
na, životinjskih kostiju i
krhotina keramike.

Uprava paromlina dala
nam je besplatno kola, te
smo najbolje primjerke na-
laza prenijeli u muzej, u
prvome redu sve dobro sa-
čuvane opeke.

Sl. 1.

Kako se iz fotografije br. 1 vidi, grob je bio malko raskliman, a
opeke, osobito one na desnom rubu, prilično dislocirane, što nije čudo,
jer se mora uzeti u obzir djelovanje vlage u zemlji i teško bombardi-
ranje donjeg grada u lipnju 1944. Ipak je stanje groba još bilo tako do-
bro, da je njegova arhitektura posve jasna.

Krović od po 6 duplih, velikih i pravilnih opeka prati s lijeva i s
desna uleknuti red manjih opeka, a sve zajedno obrubljeno je nešto po-
višenim redom većih opeka. Opeke uleknutog reda i okolnog ruža nisu

bile sve jednake veličine, a pogotovo ne opeke donje i unutrašnje konstrukcije groba. Uopće, što niže, to je lošiji materijal upotrebljen, t. j. sve same olupine opeka tako, da je na cijeloj gradnji krović bio najsolidniji. Opeke su bile vezane međusobno običnom žbukom, dok je grob bio iznutra premazan tamno-crvenom finijom žbukom, od koje se sačuvalo dosta komada. Grob je također imao pod od opeka.

Sl. 2.

Na fotografiji br. 2 vidi se jasno na lijevoj strani pokraj uleknutog reda opeka još jedno uleknuće, uz koje je na toj strani pristajao krović. Prema tome poprečni presjek groba bio bi otprilike takav, kao što ga prikazuje idealna skica broj 1. Skica broj 2 prikazuje otprilike konstrukciju cijelog groba.

Unutarnje dimenzije bile su ove: dužina ca 190 cm, širina ca 50 cm. — Vanjske dimenzije: dužina ca 240, širina ca 150 cm (mora da su sada obje veće, nego što su nekada bile, jer je cijeli grob otišao u širinu od vlage, tereta na njemu i od trešnje od bomba). — Dužina krovića bila je ca 175 cm, visina groba bez krovića ca 55 cm. Vrh krovića ležao je ispod sadašnje površine dvorišta ca 80 cm.

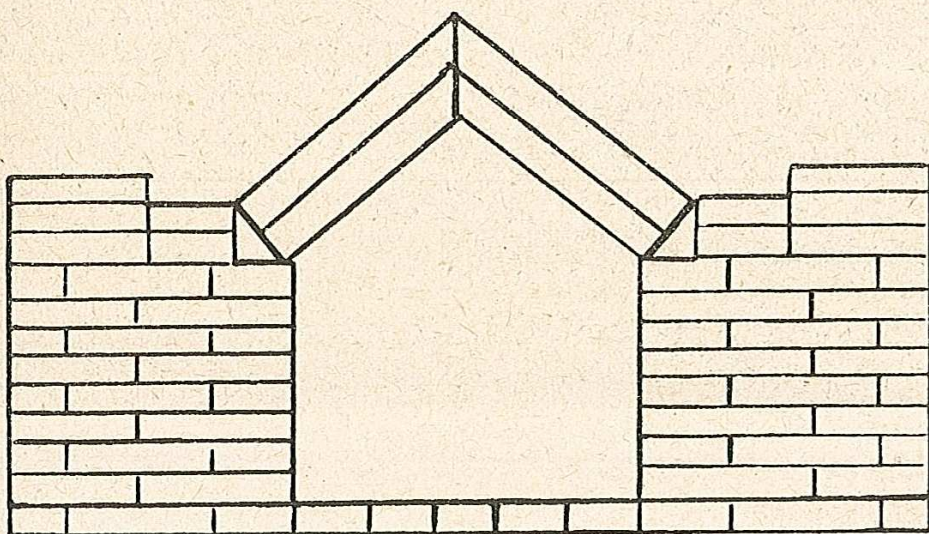
Položaj groba bio je sjeveroistok—jugozapad.

Opeka je bilo dvije vrste po boji, tamnije i svjetlije crvenih. Sve krovne opeke imale su utisnute kolute, a jedna uz kolut još i utisnut znak u formi slova S. Osim toga imale su prst široke bijele pruge, većinom kvadratične i na toj strani nigdje nije bilo traga žbuki. S tom plohom činile su strop groba. Rubovi opeka, koji su sastavljeni činili vrh krova, bili su zašiljeni, kako to pokazuje skica br. 3. Veličina krovnih opeka bila je obična, t. j. $44 \times 28 \times 6$ cm.

Budući da sada ne raspolažemo gotovo nikakvim komparativnim materijalom, ne može se reći, da li je taj grob u Mursi bio tipičnog ili manje više individualnog oblika.

I u aprilu 1947. imali su članovi muzeja prilike, da slučajno iskapa-ju još jedan rimski grob od opeka, koji je ležao na Zemunskoj cesti u donjem gradu kod prvog željezničkog bloka, ali je taj sav bio u vodi i vlazi, pa ga je bilo teško proučavati. Ipak se dalo konstatovati, da je bio pokriven sa 4 reda horizontalno položenih opeka obične veličine. Dva do tri metra udaljeno nazirala su se tamo još dva rimska groba, ali zbog velikog blata nije se moglo kopati.

U stručnoj literaturi imade spomena o rimskim zidanim grobovi-ma, ali većinom nije težište polagano na konstrukciju kao takovu, već na popratne nalaze. Specijalan i sistematski prikaz o rimskim zidanim grobovima dao je dr. Miloje Vasić u: Nekolike grobne konstrukcije iz Vi-minacijuma.¹

Crtao J. Leović.

Sk. 1.

Viminacij u rimskoj pokrajini Meziji Superior kroz više je stolje-ća bio sjedište VII. Klaudijeve legije, tu je neko vrijeme bila i stanica riječne flote, u 3. stoljeću kovnica novca, a u 4. stoljeću sijelo biskupije. Viminacij je dakle bio važan rasadnik rimske civilizacije u Meziji isto tako kao i Mursa u Panoniji Inferior.

U Viminaciji je već i prije Vasića M. Valtrović (g. 1882.) vršio otkopavanja i naročitu pažnju posvetio groblju starog Viminacija, te kon-statovao, da pretežu grobovi od opeka², ali da imade i mramornih »grob-nica«, te sanduka od pečene zemlje i od olova.³ Među zidanim grobo-vima na više mjesta spominje grobove s krovom od naspramno i koso na-mještenih opeka, a spominje i to, da su strane grobova i patosi prevučeni malterom ružičaste boje⁴.

Ispitivanjem dra Vasića 1903. bilo je prikupljeno već toliko novog materijala, da je dr. Vasić u svom gore spomenutom radu mogao svesti

¹ Vidi Starinar II, 1907., str. 66—98.

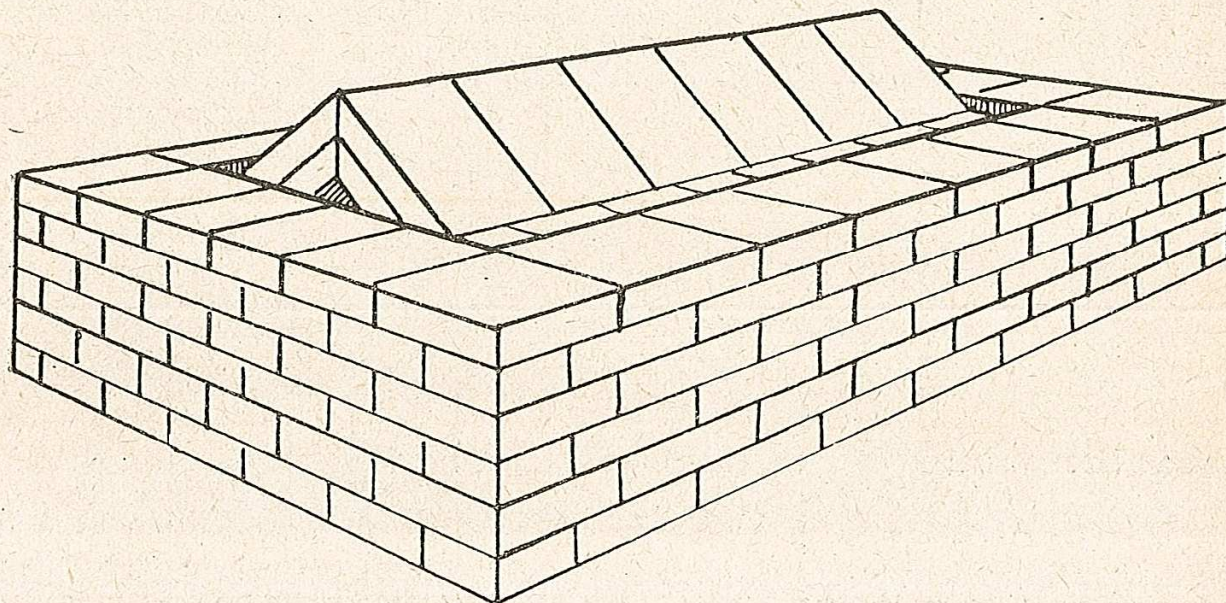
² Vidi Starinar I, 1884., str. 10.

³ Ibidem, str. 11.

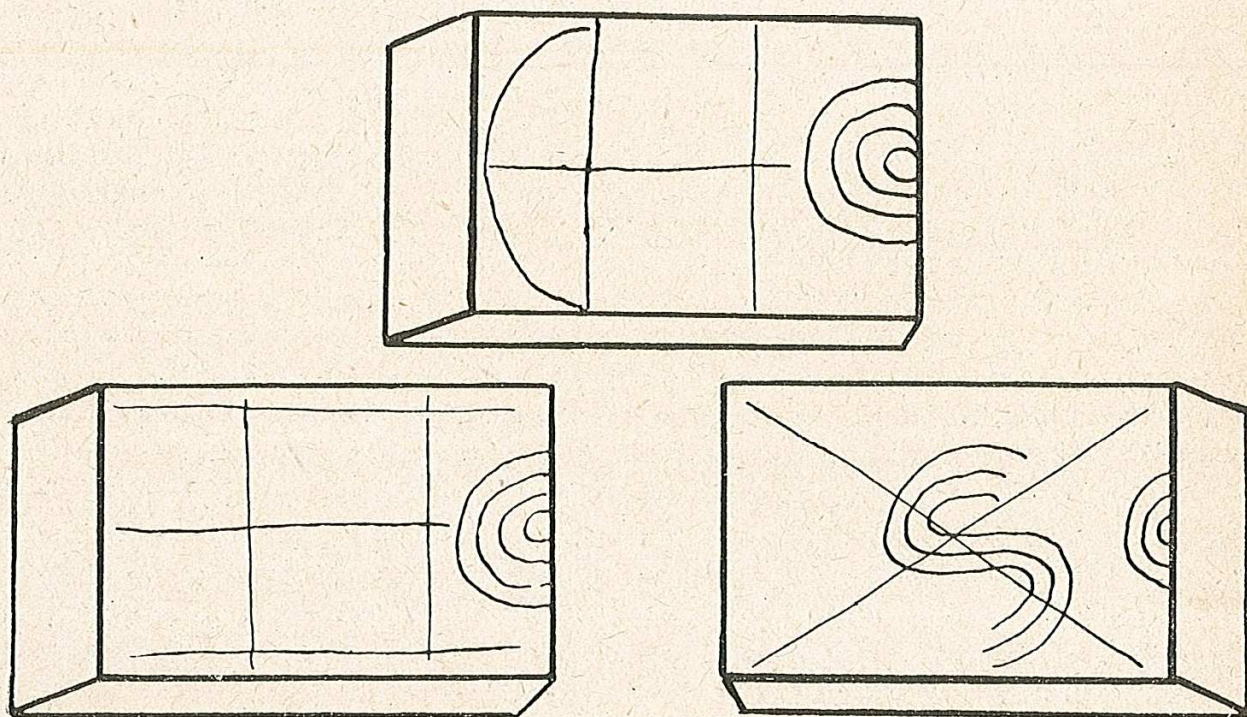
⁴ Ibidem, str. 56 i 59.

sve oblike zidanih grobova u Viminaciju na tri osnovna tipa: I. tip ima-
de ravan pokrivač ili od kamene ploče ili od velikih opeka; II. tip imade
pokrivač u obliku krova na dvije strehe od koso položenih naspramnih
opeka; III. tip imade pokrivač u obliku svoda.

Drugi tip, kojemu je pripadao i naš mursijski grob, jest najrašire-
niji. Najrašireniji je zbog toga, što mu je konstrukcija najlogičnija. O
logici grobnih konstrukcija uopće M. Vasić kaže otprilike ovako: gro-
bovi su podzemni prostori, a podzemni prostori kao takovi diktuju kon-
strukciju. Dok je kod nadzemne zgrade glavno temelj, kod podzemne je
to pokrivač t. j. krov. Dok temelj kuće nosi zidove i krov, kod groba
može temelj i izostati (što je također i slučaj kod nekih grobova u Vi-
minaciju), budući da krov groba drži nad sobom teret nasute zemlje.

Sk. 2.

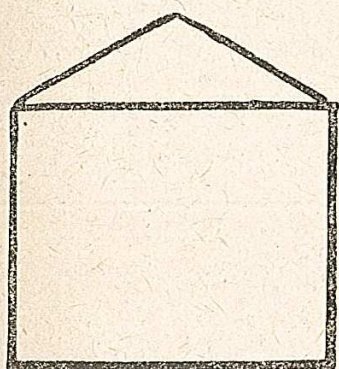
Crtao J. Leović.

Sk 3

Slab krov dopustio bi zatrpavanje grobne šupljine, stoga je krov glavno, on mora biti najsolidnije izrađen, da osigura podzemnu šupljinu; ostali dijelovi grobne konstrukcije mogu biti izrađeni s manje pažnje.⁵

Grobovi I. tipa su najprimitivniji, jer su pokriveni ili kamenom pločom ili opekama većih dimenzija, takozv. (u kostolačkom kraju) »poklopnice«. Opeke ili kamena ploča u tom slučaju nose cjelokupni zemljani teret. I mursijski grob, otkriven u aprilu 1947. na Zemunskoj cesti imao je ravan pokrivač, te prema tome spada u I. tip.

Grobne konstrukcije III. tipa s pokrivačem u obliku svoda, od opeka, rijetke su i dr. Vasić opisuje samo jedan takav grob. S tehničke strane on je od tri tipa najkompliciraniji. Budući da on nema nikakvih dodirnih tačaka s našim mursijskim grobom, izlišno je opisivati ga.

Kod II., najraširenijeg tipa, naspramne, koso namještene opeke lakše nose teret, negoli što je to slučaj kod I. tipa, jer se dio tereta prenosi na podlogu samih tih opeka. Ali kod ovog tipa viminacijskih grobova uvijek postoji nad grobnom šupljinom 1 red horizontalnih opeka, a tek iznad njih jedan red kosih, naspramnih. (Vidi skicu desno). Dr. Vasić upozorava, da taj isti konstruktivni način nalazimo i na građevinama mikenskog doba, na pr. na »Lavljim dvjerrima« i na »Atrejevoj riznici« u Miken. Ovdje do vratnik, a kod grobova »poklopnice« oslobodaju se od nošenja tereta nad sobom.

Mursijski grob, o kojem je govora, spada zbog krovića od kosih, naspramnih opeka u II. tip zidanih grobova. Međutim on se sasvim ne podudara ni s jednim od opisanih viminacijskih grobova. Razlikuje se najprije u tome, što nad grobnom šupljinom nema »poklopnica«, t. j. horizontalno smještenih opeka, već ima samo krov od koso smještenih opeka. Drugo, grob nema »jastuka«, t. j. koso položene opeke, na koju se polagala glava pokojnika. Treće, on je iznutra omazan slojem grimizne žbuke, dok se kod viminacijskih spominje na više mjesta ružičasta žbuka (na pr. str. 70, 74, 81).

Mursijski grob bio je najslikovitiji viminacijskom na sl. 10. (str. 83), samo što je ovaj duži i u unutrašnjoj šupljini širi, jer je služio kao »grob-nica« za više kostura. Razlika je i u tome, što se grobna šupljina prema gornjem otvoru sužava, što ona ima »poklopnice«, što su joj zidovi tanji, što je krov složen od 7 naspramnih opeka (a ne od po 6 duplih) i što površina uz krov nije uzdužno uleknuta; zatim unutrašnjost je omazana ružičastim, a ne grimiznim malterom. Sličnost se sastoji u tome što obje konstrukcije imaju zidove (a ne samo opekama obložene strane), i što je krov obrubljen na užim stranama užim, a na uzdužnim, širim rubom od opeka.

Prema svemu tome može se tvrditi, da mursijski grob predstavlja samo jednu varijantu II. tipa viminacijskih grobova. U osnovnim elementima potpuno je sličan, a u detaljima imade varijacija.

⁵ Vidi Starinar, II, 1907., str. 71—73.

M. Valtrović i dr. M. Vasić konstatovali su prilikom proučavanja groblja u Viminaciju (1882. i 1903.), da su najmnogobrojniji zidani grobovi, a među ovima najrašireniji grobovi s krovićem.

U Osijeku se još nije našlo mursijsko groblje, već samo pojedini grobovi. Prvi zidani grob opisuje Ferdo Miler, ravnatelj gradskog muzeja u Osijeku, a to je baš jedan, i to jedini u Mursi, što se dosada u literaturi spominje, koji je »sagrađen u svod«⁶. Kod opisa F. Milera težište leži u nalazima, a ne u konstrukciji, koja ipak mora da je bila solidna, jer je osim svoda spomenuto, da je grobnica bila potaracana. — Godine 1891. nađena su između tvrđe i donjeg grada, nedaleko od agencije još tri groba, zidana »od velikih plosnatih cigala i pokrta na način krova«⁷.

U osječkoj dnevnoj štampi više je puta bilo bilježaka o nalazima rimskih zidanih grobova,⁸ a ima i ljudi, koji pamte, da su vidjeli zidane grobove prilikom radova na terenu u donjem gradu. Stoga se sa sigurnošću može pretpostaviti, da su i kod nas u Mursi zidani grobovi bili najrašireniji. Budući da su Panonija i Mezija bile podunavske provincije, Mursa i Viminacij rasadišta iste rimske civilizacije, te budući da je u oba grada bila razvijena fabrikacija opeka, za koje je bilo sirovina u izobilju na samom terenu, nije čudno, da su prilike tu i tamo bile vrlo slične u pogledu zidanih grobova.

Međutim, ako listamo po našoj i stranoj stručnoj literaturi, saznajemo, da su zidani grobovi bili rasprostranjeni širom rimskog carstva, nesamo u našim⁹ i u istočnim krajevima već i na zapadu, te da je bilo sijaset načina, kako su ih zidali. Spominjem samo one, koji su neobični za naše dosadanje iskustvo s viminacijskim i mursijskim grobovima. Na groblju u Pulju nađeno je zidanih grobova s krovićima od crijepova (tegulae), na koje su bile nasade i kubure (imbrices)¹⁰. — Na groblju u Au am Leithaberg (na rimskoj cesti, što je spajala Scarabantiju s Vindobonom) bilo je osim grobova s paljevinom i skeletnih. Skeleti su bili nađeni ili u goloj zemlji ili u grobovima u obliku sanduka od kamena ili opeka.¹¹

Poseban interes pobuđuje grob u Dabrici Velikoj u dolini Neretve,¹² koji je sav, t. j. i stijene i krov, bio sastavljen od crijepova i kubura (tegulae i imbrices). Zatim grob u Ptuju, koji je bio složen od opeka za sprovođenje toplog zraka (tubuli)¹³.

⁶ Vidi Vjesnik X, 1888, str. 126 (taj bi grob dakle spadao u III. tip viminacijskih grobova)

⁷ Vidi Vjesnik XIII, 1891., str. 87.

⁸ Vidi: »Hrv. List« od 17. V. 1934. u članku »Malo osječke arheologije«; »Jugoslavensku zastavu« od 8. VI. 1936. u članku »Nalaz rimskih iskopina«; »Christliche Volkszeitung« od 22. X. 1936. u članku »Funde aus der Römerzeit«.

⁹ Vidi Sergejevskij Dimitrije: Rimski grobovi u Sarajevu, Glasnik zem. muzeja u Sarajevu, n. s., 1947., dr. n. sv. II. str. 28, gdje se donosi slika zidanog groba, pokrivenog sa »tri podne cigle«, po čemu je srodan I. tipu viminacijskom.

¹⁰ Vidi Jahreshefte d. österr. archäol. Institutes, Wien, Bd VI, 1903., Beiblatt str. 97.

¹¹ Vidi Jahreshefte d. österr. archäol. Institutes, Wien, Bd XVII, Beiblatt strana 250—253.

¹² Vidi Patsch: »Archäol-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatia« u Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, XII, 1912., str. 90.

¹³ Vidi Starinar, n. r. II. str. 87.

S ovakovim grobovima naš mursijski grob nema srodnosti u konstrukciji. On je, kako je već konstatovano, najsrodniji II. tipu viminacijskom, samo što nema »poklopnicu«, nema »jastuka«, a premazan je iznutra grimiznom žbukom (što je prastari etruščanski običaj).

Da li se u tome mursijski grob odvaja od istočnih formi, a približava zapadnim, teško je zasada reći, jer još nema dovoljno proučenog materijala.

U lapidariju osječkog muzeja nalaze se tri velika i dva dječja kamena sarkofaga, a u depozitoriju jedan dječji olovni sarkofag. Iako je to oskudan materijal za proučavanje rimskog načina pokapanja mrtvaca u Mursi, ipak grobovi od opeka upotpunjuju sliku. Jasno je, da su kamene i olovne sarkofage mogli sebi nabaviti samo imućniji slojevi, jer je dobava kamena i olova bila skupa, a siromašniji slojevi imali su zidane grobove za svoje »posljednje kuće«.

Budući da u našem mursijskom grobu nije bilo moguće pronaći nikakav predmet, kao novac, fibulu, pečat legije na opeki ili sl. nije mu moguće odrediti vrijeme. Ali kako se za većinu zidanih grobova, poznatih iz literature, po nalazima znade da potječu iz 3. i 4. vijeka naše ere to možemo isto vrijeme pretpostaviti i za naš grob.

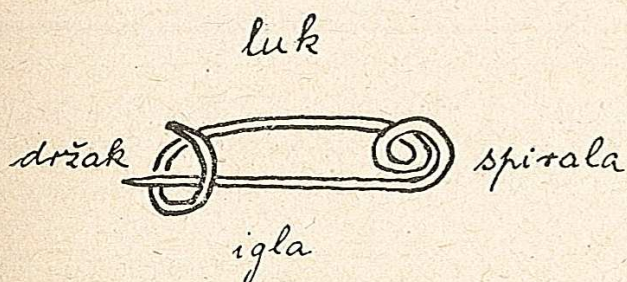
Rimska fibula.

Nađena je u lipnju 1947. godine prilikom kopanja temelja za nove stambene zgrade blizu sadanje burze rada.

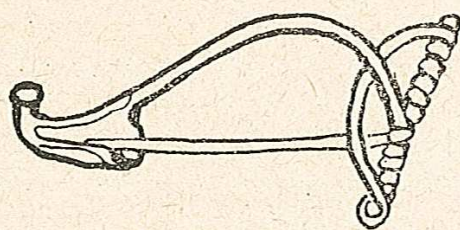
Da bi se shvatio opis njene strukture i mehanizma, potrebno je reći nekoliko uvodnih riječi o razvoju fibula uopće.

Prethistorijske kao i rimske fibule služile su za pridržavanje odijela slično, kao što to i danas još često čine naše »kopče«.

Glavni i bitni dijelovi fibule jesu: igla, luk, držak za iglu ili nožica i eventualno spirala. (Slika 1.)

Crtao J. Leović. Sk. 1.

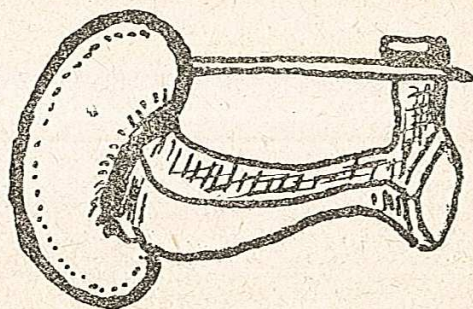
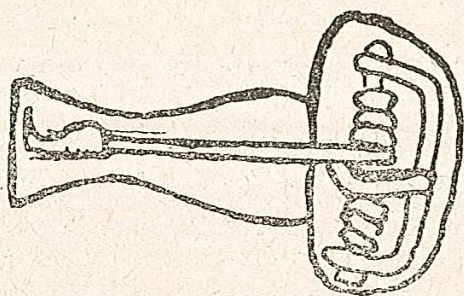

Sk. 2.

U ovom slučaju držak igle je obična petlja.

Fibula je prešla mnoge faze u svom razvoju od ovog početnog i bitnog oblika do oblika rimske fibule. Samo je igla zadržala svoj prvobitni oblik i funkciju, dok su ostala tri dijela fibule mijenjala oblik i osim svoje bitne funkcije počela su služiti i za ukras. (U halštatsko doba što više i igla poprima ukrasnu funkciju, jer na nju vješaju prstenje i razne privjeske). Tako je luk sve više debljao, da može ili, na sebe primiti ukras, ili, da sa svojom raznoliko savinutom linijom, čini ukras. Držak igle ili nožica pošla je u svom razvoju od obične petlje do plosnate savinute pločice (slika 2. i 3.) i do duguljastog žljebića u koji se igla zaticala.

(slika 4). Od jedne spirale razvilo se više spirala, da bi igla bila što elastičnija (slika 3). Spirale su vremenom dobile i svoj štit, a taj je služio i kao ukras (slika 3.).

Crtao J. Leović.

Sk. 3.

Kod jednog ranog tipa fibule iz brončanog doba spirale nema, već je vrh luka utaknut u ušku igle. Ovaj momenat je odlučan bio kod razvoja rimske fibule sa šarnirskom iglom, gdje je zajedno s lukom bila lijevana prečka, a ova je bila utaknuta u ušku igle (sl. 4).

Fibule u stručnoj literaturi nose razna imena, većinom prema obliku luka, kao na pr. čunjasta, bubnjasta, nacčarka, strjelasta i t. d. Strjelaste se zovu po tome, što liče na jednu vrstu rimskog luka i strijele (samostrijel). Imade dvije vrste strjelastih fibula, predrimska i rimska. Predrimski tip spada još u halštatsko i u latensko doba, te imade spirale s obje strane luka (sl. 3.).

Rimska strjelasta fibula nema spirala, već je na njihovu mjestu prečka, s lukom zajedno lijevana, a ukrašena s tri kuglice, dok je igla, kako je rečeno, pomoću uške spojena s prečkom (igla sa šarnirom). Nadalje je kod ovoga tipa držak igle (Nadelhalter) jedno, a nožica luka (Bügelhuss ili Fussplatte) drugo, ali oboje zajedno čini onaj dio fibule, u koji se zatiče igla. Često je gornji dio, t. j. noga duža od donjeg dijela t. j. drška igle. Noga i držak izgledaju kao cijev s postranim otvorom (slika 4).

Iz ovog letimičnog prikaza razvoja fibule vidi se, da svaki sastavni dio imade raznih varijacija. U stvari može se reći, da je svako stoljeće stvorilo neki svoj posebni oblik fibule, pa je fibula uz keramiku, oružje, novac i sl. postala isto tako neophodna arheologu za vremensko određivanje jedne kulture, kao što je školjka neophodna geologu, da odredi starost jednog Zemljinog sloja.

Mimogred budi rečeno, da u kasnoj antiki, u koju spada i naša prinova, fibula nije samo nakit, nego i znak časti. Kako se nosi na ramenu, i eventualno s raznim privjescima, podsjeća na epoletu.

Našu prinovu u fibulama prikazuje sl. 4.

To je lijepa fibula od bronce, koja imade zelenu patinu. Spada u strjelasti tip (Armbrustfibel), te mjesto spirala imade iglu sa šarnirom. Prečka je ukrašena s tri kuglice slične lukovicama (stoga se ovaj tip u literaturi zove još i Zwiebelknopffibel). Takove fibule bile su jako razgranjene u 4. stoljeću naše ere u rimskom carstvu. Lukovice su obrubljene obručima, a prečka nosi rupičasti ukras (koji liči na peltu, vrst ukrasa koji se zove tako prema formi amazonskog štita). Luk imade po sredini žlijeb, a noga i žlijeb 4 polukružna, reljefno izdignuta ukrasa. Noga je pri kraju neznatno oštećena i znatno je duža od drška. S unu-

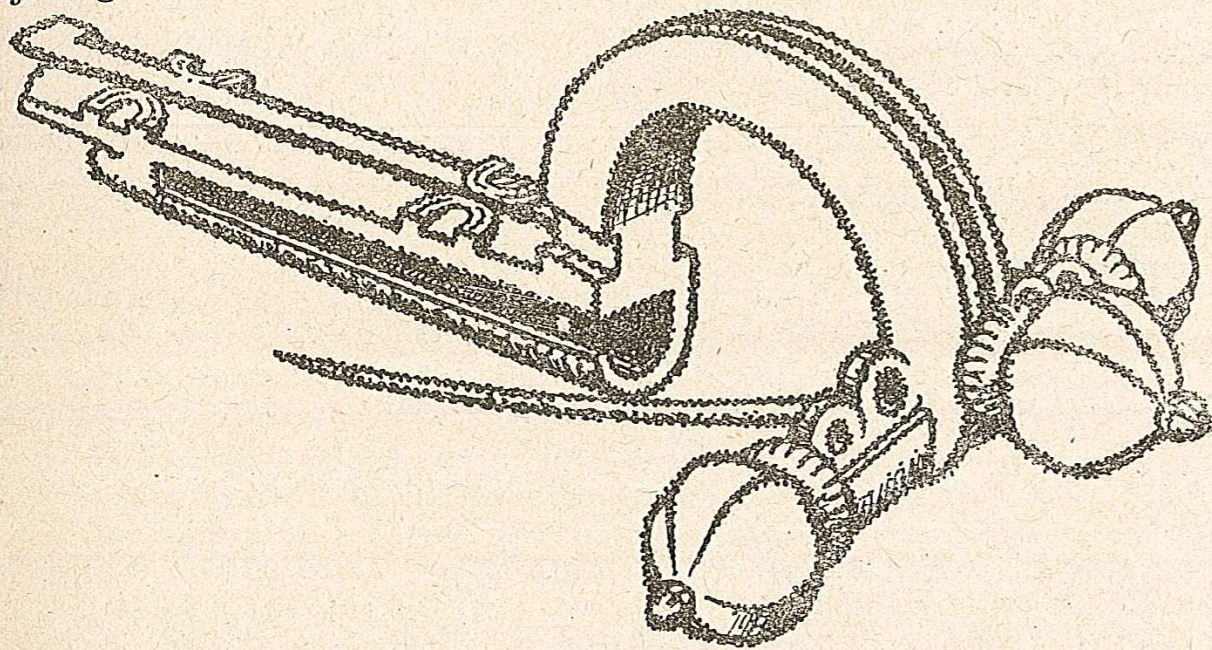
trašnje strane žlijeba, u koji se utiče igla jasno se razabire klinčić, koji sada više ne ispada, ali je pri naginjanju ispadao i imao funkciju, da pritisne iglu i spriječi njeno slučajno i neželjeno ispadanje iz žlijeba (slika 4. zbog jasnoće prikazuje klinčić).

Dužina fibule je 10.5, širina 7, visina 3.6 cm.

U osjeckom muzeju nalazi se priličan broj rimskih fibula ovakvog tipa, ali nema mnogo tako velikih i tako dobro sačuvanih. Gotovo sve su od bronce, dok na nekima imade tragova pozlate.

Kako se nosila naša fibula prikazuje jedna ploča s reljefom (vjerojatno dio stele), nađena u ruševinama bazilike u Zenici (Bistue). Na njoj 4 figure, dvije muške i dvije ženske stoje u togama s bogatim naborima,¹ a na desnim ramenima toga pridržavaju fibule, tipa kao što je naša.

Ovom prilikom nije suvišno podvući još jednom duhovito izmišljenu napravu na fibulama protiv neželjenog ispadanja igle iz drška. Imade više vrsta naprava, a one su sve dokaz visokog standarda rimskog umjetnog obrta.

Crtao J. Leović.

Sk. 4

Kod naše fibule naprava je učinjena pomoću klinčića, kako je rečeno (Zapfensperre). Tu je luk nabušen iznutra na mjestu gdje prelazi u nogu, po prilici 1 cm duboko. Prečnik rupice je 2—3 mm. Rupica se ne nalazi točno u sredini tog dijela luka, već malko na vanjsku stranu, tako da imade mjesta za iglu, ako klinčić ispadne. Ako se fibula okrene na glavce, klinčić pada posvema u rupicu i žlijeb je otvoren, te se igla može nesmetano utaknuti. Da bi se igla posve osigurala protiv ispadanja, mora se obrnuti prema gore i onda klinčić pada i zatvara iglu u žlijebu. Najveći dio strjelastih fibula u našem muzeju imade ovu napravu, ali samo kod jednog jedinog egzemplara ona još i danas funkcioniše.²

¹ Vidi Dr. Č. Truhelka, Starokršćanska arheologija, 1931., str. 26. sl. 8. ili Dr. Č. Truhelka, Zenica u. Stolac u Wissensch. Mitteilungen aus B. u. H. Bd I, str. 279.

² O napravama za zatvaranje rimskih fibula vidi u Vij. n. s. sv. 15, raspravu B. Sarie; o rimskim fibulama u Panoniji vidi Kovrig Ilona: Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien, 1937., Dissertationes Pannonicae, series II. No. 4; o fibuli uopće vidi Forrer, Reallexicon, str. 226—239.

Antikna ženska portretna glava

Zapravo je to samo prednji dio glave od sivkastog krupnozrnatog mramora; oštećen je, jer je nos utučen, a površina izjedena i velikim dijelom potamnila. Lice je ovalno, oči velike s označenim zjenicama. Zapravo lice pokazuje orijentalne oznake, jer su velike oči bademovog obli-

ka, a mala, vrlo meka usta imaju duboke kutove i debelu donju usnicu. Kosa imade u sredini čela razdjeljak, te se valovito spušta s obje strane sljepočica do uha, kojima se donji dijelovi vide, t. j. nisu sasvim pokriveni kosom. Budući da je korijen nosa neozlijeđen, te čini ravnu liniju sa čelom, može se reći, da je profil bio »grčki«. Iako je površina izjedena, vidi se, da to nije bio šablonski rad i da imade individualističnu notu i stoga sigurno portretnu sličnost. Po mekanim crtama oko ustiju, brade i očiju vidi se, da je to lik mlade žene ili djevojke, po svojoj prilici semitskog porijekla.

Stražnja ploha glave paralelno teče sa slojevima mramora, pa je vjerojatno, da je cijeli komad glave bio odbijen od neke pozadine. Dužina glave je 19, širina 14, a dubina ca 8 cm.

Budući da je glava nađena na gradilištu¹ nedaleko baze rimskog nadgrobnog spomenika i raznih kostura, mora da je onuda prolazila cesta iz Murse, uz koju je bilo grobova. Prema tome možda je glava bila sastavni dio reljefa jednog nadgrobnog spomenika.

Vrijeme se ne može sa sigurnošću odrediti, ali ako se uzme u obzir, da je rimska kultura prodrla u Mursu u doba svoga cvata, u 2. i 3. stoljeću, i, da je valovita frizura s razdjeljkom bila u modi u vrijeme Severove dinastije na prelazu iz 2. u 3. stoljeće, onda bismo portretnu glavu mogli staviti u početak 3. stoljeća naše ere².

Rimljani nisu bili umjetnički narod. Nedostajala im je blistava grčka mašta i profinjeni estetski osjećaj Grka. Poznato je, da se čitava njihova umjetnost oslanja na grčke uzore. Ono u čemu su oni bili potpuno originalni i zaista majstori, to je bila portretna umjetnost. Tu su oni bili i realisti i naturalisti.

Treći vijek je prekretnica cijele, pa tako i portretne umjetnosti rimske. Onaj, dotle duboko ukorijenjeni realizam skreće tada sve više k impresionizmu i stilizovanosti pod sve jačim uticajem Istoka.³

¹ Nedaleko Burze rada u Osijeku, g. 1947.

² Isporedi portret jedne dame iz Severova vremena u Fritz Taeger: *Das Altertum, Geschichte und Gestalt*, Stuttgart, 1942, sl. 15 iza str. 304.

³ V. dr. M. Grbić: *Tri kasnoantička portreta iz južne Srbije* u *Glasniku Skopskog naučnog društva*, 1938., str. 18. Nije mi pristupačna literatura, koju dr. Grbić navodi.

Ako to uzmemo u obzir, onda bismo još mogli dodati, da je tretiranje očiju na našoj portretnoj glavi već prešlo u stilizovanost.

I pored toga, te apstrahirajući izjedenu, neravnu površinu i oštećenje na glavi, mora se ovaj primjerak rimske provincijalne portretne umjetnosti ocijeniti kao dobar rad.

Komparativnog materijala u ovoj grani rimske umjetnosti muzej zasada uopće ne posjeduje.⁴

S u m m a r y

1) In June 1947 a Roman brick-grave was by chance excavated at Osijek (the old Roman Mursa). This grave could be photographed, measured and studied from top to bottom. Special bricks pointed at one of the smaller edges were used in double rows to form the roof. For the walls and foundation fragments of bricks were used. It was not the foundation as in a house, but the roofs and the upper parts which were the most important because they bore the load of earth above the grave. This logical rule could be stated by our specimen where the upper parts and the roof were built of whole, solid bricks whereas the lower parts were built of fragments only.

In earlier days M. Valtrović (1882) and M. Vasić (1903) excavated the Roman cemetery at Kostolac (the old Roman Viminacium) and found that there the brick graves by far prevailed other forms of graves and that they were the last domiciles for the middle and lower classes. At Kostolac 3 types of brick-graves could be stated: 1) graves with horizontal lids, 2) with roofs as in the above mentioned case, 3) with vaults. So far Osijek has shown us some examples of the first and second type of which the above described grave is a good representation.

2) This example of fibula by chance excavated at Osijek in June 1947 is the well known type called in branch literature »cross-bow«-fibula or more specially »onion-bulb« — fibula and belongs to the 4th century.

A clever device was found on this piece for preventing the needle eventually to drop out of its holder. At one end of the holder, near the bow, a little peg was placed loosely into a small hole so that it could easily fall into the hole or out of it by turning the fibula head down or head up. When the needle was stuck in the holder the peg having protruded of its hole pressed against the needle and prevented its dropping out of the holder. This clever invention is a proof of the high degree the Roman applied art attained.

3) A woman's marble head was also by chance excavated in the same year.

The whole treatment of the face is stylish, and the features strike us as being oriental or greek ones. Taking into consideration that Roman portraiting art shows a slight decline from the third century onwards (which can be seen in stylish art-objects), and also judging by the hair-dressing — it is not unlikely that this Roman sculpture had been worked in the third century when realism died out and impressionism, influenced by the East took its place.

⁴ Kod ovog opisa, kao i kod prethodna dva pomogla mi je savjetom i kritičkim opaskama prof. I. Degmedžić, kustos Arheol. muzeja u Zagrebu.